

УДК: 94.47(575.2)(043.3)

Сакеев Т.Б., Турдалиева В.А.

Талас мамлекеттик университети

**«СЫНГАН КЫЛЫЧ» РОМАНЫНДАГЫ ТҮРК ТИЛДЕРИНИН НЕГИЗИНДЕ
ЖАСАЛГАН АКИМЧИЛИККЕ БАЙЛАНЫШТУУ ЛЕКСИКА ЖАНА АНЫ
АНГЛИС ТИЛИНЕ БЕРҮҮ ҮКМАЛАРЫ**

Макалада акимчиликке байланышкан сөздөрдүн түрк, монгол жана иран тилдеринен кыргыз тилине келгендиги жана аны англис тилине берүү ыкмаларына анализ берилет.

В статье рассматривается и анализируется административные слова, заимствованные из тюркского, монгольского, иранского языков в кыргызский язык и их методы перевода на английский язык

In this article, we analyze the administrative words borrowed from Turkic, Mongolian, Iranian languages into Kyrgyz language and their methods of translation into English language

Key words

Khan, Khokand state, sword, power, Khan's order, Khanate stretched, khansha, bek.

Ключевые слова

Хан, Кокандское ханство, меч, сила, бек, ханши, ханский приказ, Кокандское государство

Ачкыч сөздөр

Бүткүл хандык, бек, кылыч, буйрук, ханыша, бийлик, Кокон хандыгынын кулачы, хан.

Роман кыргыз тилинен алгач орус тилине, ошол орус тилиндеги котормо анын англис тилине которуудагы негиз болгондугун айта кетишибиз зарыл, орус тилине Л.Лебедева, андан англис тилине Дэвид Фореман жана Сергей Сосонскийлер которгон. Ошондуктан биз салыштырма типологиялык анализ берүүдө, сөзсүз, орусча котормону кошумча материал катары пайдаланарыбызды астыртан эскерте кетелиз.

Түрк тилдеринде байыртадан мамлекеттик түзүлүшкө, акимчиликке байланыштуу колдонулган лексика түрк урууларынын жер которуу, басып алуучулук саясаттарынын негизинде олуттуу өзгөрүүгө учурагандыгын билебиз. Бул жагдай көчмөн уруулардын өнүккөн элдерди басып алганда алардын өнүккөн коомдук тизмелүүсүндөгү алгылыктуу жактарын өздөштүрүп, ал, өз кезегинде, тилдик өзгөчөлүктөрдүн да таасирине дуушар болгондугу көптөгөн өздөштүрүлгөн сөздөр аркылуу далилденген. Бирок көчмөндүк цивилизациянын коомдук-саясий, акимчиликке байланыштуу өзөктүү жактары, тескеринче, басып алынган элге мажбурланып кабылдандырган. Төмөндө XVIII-XIX кылымдагы Борбордук Азия чөлкөмүндө биротоло отурукташкан түрк элдеринин феодалдык формацияда колдонулган акимчилик терминдеринин түрк тилдеринин негизинде колдонуш фактыларына кеңири орун берилет.

Чыгармада XVIII-XIX кылымдардагы тарыхый окуялар сүрөттөлүп, ошол мезгилде Кокон бийлиги хандык бийлик, анын эң негизги бийлик даражасы да «хан» термини менен берилген. Түрк-монгол тилдерине бирдей мааниде колдонулган «хан» лексемасы айрым фонетикалык варианттар менен дүйнөгө алгач белгилүү болгон байыркы түрк жазма эстеликтеринде эле кездешип, орто түрк жана жаңы түрк доорунда өзүнүн туруктуу ордун жоготпой, Орус оторчулук саясаты орногонго чейин колдонулганына анализге алынган Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романынын материалдарынан улам ынанууга болот.

Байыркы түрк жазма эстеликтеринде «хан, кан» лексемалары эки түрдө колдонулган: **кан, каган** Тонук көккө арналып калтырылган ташка чегилген жазууда бул сөз «**каган**» түрүндө «верховный правитель, главный хан» маанисин берген [ДТС, 1969, 405]. Ал эми XI кылымдагы Турфанда табылган уйгур алфавитиндеги эстеликте бул лексема «**каган кан**» түрүндө кош сөз аркылуу берилип, «**верховный правитель**» маанисин сактап калган [ДТС, 1969: 417]. Лексема монгол тилине өздөштүрүлгөндө созулма үндүүгө өтүп кеткендиги да белгиленет [Карасаев, 1996: 755].

К.Карасаевдин пикири боюнча «кан» лексемасы түрк-монгол тилдик паралели катары баалынып, ал «**какан**» сөзүнүн кыскарышы аркылуу пайда болгон. Түрк-монгол элдеринин

«**жогорку акими**» маанисинде кийин иран тилдерине өздөштүрүлүп, кытай падышасы да «**какан**» атагын алгандыгы белгиленет. «**Кан**» лексемасынын «**хан**» фонетикалык вариантына өтүшү да монгол тилдеринин таасири астында болгондугун автор монголчо «**хаан**», калмакча «**эзенхаан**» сөздөрүн мисалга алуу менен далилдегенге аракет жасайт [Карасаев,1996: 381; 755;]. Биздин оюбузча, бул лексеманын өнүгүш тенденциясы төмөнкүдөй: «**каган-каккан-кан-хан**». Лексема боюнча азыркы кыргыз лексикографиялык эмгектердеги маанилери төмөнкүдөй чечмеленет. К.К. Юдахин бул сөздүн маанисине эч көңүл бөлбөстөн, бирин экинчисине которуп гана койгон [КОС, 1965: 339; 829;]. Түшүндүрмө сөздүктө бул лексема «**кан, хан**» фонетикалык варианттарында «**кээ бир түрк жана монгол элдеринде бийлөөчү укукка ээ болгон, эл башкарган адам**» маанисин бергендиги көрсөтүлгөн. Ал эми «**каган**» лексемасы «орто кылымдардагы кыргыз мамлекетин башкарып келген өкүлдөрдүн титулу жана ушундай титулу бар башкаруучу» катары сыпатталып, «**каганат**» - башчысы каган титулун алып жүргөн мамлекет катары баа берилет [Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү, I, 2011, 706-754; II, 2011, 684;].

Белгилеп кетүүчү дагы бир жагдай, бул лексема байыркы замандардан эле энчилүү аттарды жасоодогу антроформант катары колдонулганын көрөбүз: **Кан элчи, Кан огул, Кан тожын, Кан саңун, Жаглагар кан, Кара кан, Сугати кан, Алтун каган, Баш каган, Билге каган, Бумын каган, Урум каган, Эсенкан, Асалкан, Акимкан, Алымкан, Бурулкан, Сүйүмкан** [ДТС,1969, 405; 417;].

«Сынган кылычта» сүрөттөлгөн тарыхый окуялар да кыргыздын «хандык» бийлик учурун чагылдырып, ошол мезгилдеги түштүк кыргыздарынын Кокон бийлигине баш ийип турган мезгил сүрөттөлгөндүктөн, жогорудагы лексикографиялык булактарда белгиленген маанилерди толугу менен ичине камтып тургандыгын белгилей кетүү зарыл. Бул лексеманы англис тилине которууда экзотикалык сөз катары «khan» термини кабылдангандыгы төмөнкү материалдардан ачык далилденет:

74. Тигинтип бир жактан орус сыгып келатат. Башсыз, көзсүз. Терс карашып жатканыбызда бир күнү, же **хандан** келип, же орустан келип **канавайран** түшүрүп **чаап** кетсе, анда эмне болобуз? («С.К.» 33-б, 1-4 с)

The Russians are advancing. We are leaderless and racked by internal strife. Taking advantages of this, either the Russians will defeat us, or the **Khan** will crush us. What then? (“B.S.” p- 36 15-17 line)

113. – Ак сөз! – деп Домбу обдулуп койду.- Тезинен ак кагазга кат кылып, элчисин кайтарып, **хандын** көңүлүн тындырыш керек! («С.К.» 45-б, 25-27 с)

“Fine words!” Dombu came forward. We must assure the **Khan**, write him an answer on the paper clear as our conscience, and ask the envoy to deliver the letter. (“B.S.” p- 47, 38-40).

150. «Өмөрхан Алим ханга караганда кыйдыраак, ишти **кылыч** менен эмес, акыл менен жүргүзүшкө жөндөмү бар **хан** чыкты. («С.К.» 57-б. 21-23 с.)

Omor Khan was more flexible than his brother, he solved problems with his mind as well as his **sword**. (“B.S.” p- 63, line 31-33)

324. Анткени эрезеге жеткенин **хан** көтөргүдөй болсо, анда Мусулманкулга **бийлик** жарым жартылай тийип, анын үстүнө дагы **хан** башка бирөөлөрдүн таасирине ыктап кетиш коркунучу дайым болуп калмакчы. («СК» 140-б. 28-31с.)

With a full grown **Khan** Musulmankul would have had to share his **power**; besides such a **khan** could easily fall under someone else’s influence. (“B.S.” p- 126, line 19-21)

Чыгарма орус тилинен англис тилине которулганынын таасири бүткүл романдын тексттеринде сакталганын баамдоого болот. Текст ичинде орус котормочусу мурунку сүйлөмдөрдө белгилүү болгон кейипкерлерди эске алуу менен, айрым титул сөздөрдү конкреттүү кейипкер менен алмаштырып, же тескерисинче бере берген. Ал англис тилиндеги котормодо да ошол калыпта сакталганын төмөнкү мисал далилдеп турат:

214. **Хандын** жообун күтүштүбү, катышып отурушкан кишилер дем тартпай калышты. («С.К.» 100-б, 15-16 с).

Все замерли, ожидая, ответит ли Шералы. («С.М.» 84-б. 16с).

Everyone waited with bated breath to see whether Sheraly would answer. (“B.S” p-102, line 13-14).

Чыгармада -лык сөз жасоочу мүчөсү уланган «хандык» сөзү сын атооч жана субстантивдешкен зат атооч катары колдонулат. Орус котормосуна таянышкан англис котормочулары бул сөздөрдүн грамматикалык маанилерин толук эске албагандыгы байкалат. Бир мисалда «хандык доор» айкашы англис тилине ошол доордун башкаруучусу «Алим хан» алмаштырылса, экинчи жагдайда «хандыктын пайдубалы» «Кокон мамлекети» менен жалпылаштырылганын көрөбүз:

238. Не кылган менен, **хан** тукуму Ибрагим бек, болгондо да, бул **хандыктын** пайдубалын тургузган атактуу Алим хандын баласы. Муну өлтүрүп, **канын**, доосун мойнуна алгысы келбеди. («С.К.» 105-б, 23-27 с).

After all, Ibragim was the son of the famous Alym **Khan**, who had founded the **Khokand state**. It was better not to assume responsibility for his blood. (“B.S” p- 106, line 24-26).

Бүткүл **хандык** доорун тынымсыз **жортуулда** өткөрдү. («С.К.» 56-б. 21-22 с)

Все время своего правления провел он в походах и набегах, («С.М.» 47-б. 14-15)

Alym Khan availed himself of the **sword**.

Айрым жагдайларда кыргыз тилиндеги өтмө мааниде колдонулган «Кокондун кулачы» деген туруктуу сөз айкаш орус жана англис тилдерине «Кокон хандыгынын», же «хандыктын» деп түшүнүктүү берилгендигине күбө болобуз:

148.**Кокондун кулачы** бир жагы Вадахшан, бир жагы жети шаар, бир жагы Арал деңизине жетип калган эле. («С.К.» 58-б. 6-8 с).

Кокандское ханство к тому времени простиралось от Бадахшана до Семи городов до Аральского моря. («С.М.» 48-б. 24-26)с.

By that time, the Khokand **Khanate stretched** from Badakhshan to Seven-Towns from the Seven-Towns to the Sea Aral. (“B.S” p-64, line 6-9).

Түрк тилдеринде өлкөнүн башкаруучусунун зайыбын да титул, даража катары «катун, ханыша, хан айым, ханике» терминдери менен берип келген. Култегинге арналган жазма эстеликтерде «катун-госпожа, вельможная дама, женщина знатного происхождения, жена правителя» сыяктуу маанилерди берген [ДТС, 1969,436]. Сөздүктө «хандын аялы» маанисин «ханша» сөзү билдирери белгиленет [Кыргыз тилинин сөздүгү, II, 2011, 685]. Биринчи лексема (катун, катын) азыркы кыргыз тилинде одоно сөз катары ургаачы затка карата калыптанышып кетип, XIX кылымдагы хан зайыбы чыгармада «канике» формасында берилген.

Бул сөз, биздин пикирибизче, «хандын никелүү зайыбы» маанисинде эки сөздөн жасалган «хан+нике», экинчи сөз араб тилинде «мусулмандык баш кошуу каадасы», ал “Esi-накаха” этишинен баш кошуу, үйлөнүү, турмушка чыгуу» маанисин берип, андан «Zvi»- никах-үйлөнүү» кыймыл атоочу пайда болгон [Мочаев, 1998: 166]. Демек, жазуучу бул сөздү «Манас» эпосундагы хан Манастын зайыбы Каникейдин образынан өздөштүрүп, акыркы антроформантты кыскартып колдонгондугун баамдоого болот. Бул сөздүн этимологиясына маани бербеген котормочулар кыргыз адабий тилинин сөздүгүндөгү «канша» термини аркылуу бергендигин төмөнкү мисал далилдеп турат:

280. Кудайга шүгүр, сиздин тамырыңыз элетте Нүзүптөн кем эмес, **ханике** айым Жаркындын атасы Токтоназар **бийдин** балдары менен **датка** тагаңыз Ажыбайдын балдары бар, ана, алар эми сизди ээрчибей, кимди ээрчийт. («С.К.» 118-б, 34-38 с).

Слава богу, у вас родичей среди кочевников не меньше, чем у Юсупа. Взять хотя бы потомков Токтоназара, отца высокродной **ханши** Джаркын-айм, или потомков вашего

высококочтимго дяди Аджибая-датхи! За кем и следовать им всем, как не за вами? («СМ» 97-б. 23-28с).

Fortunately, you have no less kin among the nomads than Yusup. Just take the descendants of Toknonozar, the father of the well-born **khansha** jarkyn-aim, or the children of your honoured uncle **Ajibai-datka!** Whom should they follow if not you? (“B.S” p- 116, line 1-6).

Хандык бийликте «Бек» даражасы «бир уруунун башчысы, эл бийлөөчү; көпчүлүк түрк элдеринде хандан кийинки мансап орду» катары бааланган [Кыргыз тилинин сөздүгү, 2011: I, 254]. Бул мансап орду романдын тексттеринде да далилденип, ал англис тилине ошол калыбында экзотизм сөз катары кабылданганын ачык баамдоого болот:

353. Кокус, жазып –тайып, **хан** же анын **амириндеги бектер** кандайдыр бир Россиянын кызыкчылыгына **каршы** кадамдарды баштайт турган болушса, анда чыдамкайлыктын түгөнгөнү ошол, **бүткүл Россиянын эгеси** жөн эле карап тура албастыгын кабагы жарык бурадарлык иретинде көңүлгө салды. («С.К» 329-б, 12-17 с).

But if the **Khan** or any of his **beks** followed the trouble-makers and disturbances arose, the ruler of All Russia would not tolerate such a situation. The Governor was warning the Khan in a friendly manner. (“B.S” p- 229, line 5-9)

Романда «бек» даражасы хандын балдарына, шаардын, аймактардын башчыларына карата колдонулган. Котормодо көпчүлүк убакта түпнускасындагы «бек» даражасын кыскартып анын ээсинин аты калтырылган, айрым учурда «башкаруучу» маанисинде которулган: 318. Бирок Мусулманкул андан кичүү Кудаяр **бекти** атайы тандады («С.К» 132-б, 22-28 с).

Sheraly had adult children too, and it was not without good reason that Musulmankul chose Kudayar (“B.S” p- 126, line 19-20).

235. Нүзүп боюн качырып, бул **жанжалга** түздөн-түз катышпай, баягы Таластан бери аттанарда Шералиге Ажыбай датка кошуп берген Сыйдалы **бекти** арбын **кол** менен Ибрагим **бекке каршы** жөнөттү («С.К» 105, 11-15 с).

Yusup did not want to take part in the **fight** against him personally and sent Syidali –**bek** of Talas **against him** at the head of large **force** (“B.S” p- 106, line 17-19).

242. Бул **хандын** буйругундай болбой, жалдыроо сыяктуу болду. Эртеси күнү Ибрагим **бектин** башы Япон деген бир чет кыштакта алынды («С.К.» 106-б, 4-7 с).

“Kill him somewhere far away from here, so my eyes don’t see it,” he said, and these words sounded not like a **Khan’s order** but like a plea. The next day Ibragim was taken to distant kishlak of Yapan and there decapitated (“B.S” p- 107, line 2-7).

233. Амир койгон **амалдарлардын** бири калтырылбай баштары алынды. Нүзүп Ташкенге жаңы **бек** коюп кайтты («С.К» 105-б, 5-7 с).

He executed all the emir’s **followers** and appointed a **governor** over Tashkent (“B.S” p- 106, line -12-13).

251. Мурад **бек чектен** бери кирсе болду, алдын тосо чыгып анын табына өтүп кетишет («С.К.» 108-б, 27-28 с).

The Kipchaks will openly side with Murad-bek (“B.S” p- 109, line 8-10).

14. Жакын турган Абдымомун **бек** эңилип:

- Ошондой го, таксыр, бу капырдын ою!- деди акырын («С.К» 17-б, 9-11 с).

Abdymomun who was nearer to the commander, bowed and said quietly: “Our ruler speaks truth. Such is the design of the infidel” (“B. S” p- 18, line 45-48).

Чыгармада колдонулган «бий» акимчилик термини сөздүктө төмөнкүчө таржымаланат: «мансаптык наам, уруунун, аймактын, өзүнчө чоң топтун башкаруучусу, жетекчиси; эл арасында калыстыгы менен белгилүү болгон кадырлуу адам; атайын шайланып, топто доо, чыр-чатактарды чечүүдө калыстык кылуучу, бүтүм чыгаруучу адам;» [Кыргыз тилинин сөздүгү, 2011, I, 273]. «Сынган кылычта» бул лексема кыргыздын кадырлуу адамдары Нүзүп, Караш, Абил, Нарбото, Ажы, Кажы ж.б. тиешелүү колдонулган.

Романда колдонулган «бий» лексемасы англис тилине ошол калыбында, жогорку мансап даражасы иретинде экзотизм сөз катары которулат, айрым учурларда анын ээсинин аты менен гана берилет: 85. Абил **бий** да, Карачал да, Бекназар да аттанышты. Ушундан соң Бекназар булдурсунду бүктөй кармап, Абил бий жакка жүз буруп, бирок бетине тике карабай, ага сөз койгонсуп калды. Абил бий муну билип, алдынкы **жигитбашыларды** бир имере тиктеп, тамагын жасады. Жакын тургандар тымтырс болду («С.К.» 34-б, 29-34 с).

Abil, Karachal, and Beknazar go into their saddles. Beknazar lifted his whip folded in half and turned to Abil signaling that he should speak. The pansat looked keenly at the **chiefs** standing in the front ranks and coughed. Those in front grew silent (“B.S” p-38, line 6-9).

95. Бул эскертүү так өзүнө айтылып жатканын Абил **бийдин** аяр көкүрөгү кантип түшүнбөй өткөрөт? Эски айлакер мостойду. Нечен **ордо** шумдуктарына катышып көргөн куу ушу азыр кичи алданып турганын туйду. («С.К.» 35-б. 39-42 с).

The shrewd **Abil** immediately realised for whom these words were primarily meant. The face of the old fox darkened-his hopes had been dashed. The veteran of so many intrigues and plots had miscalculated. But his cunning mind also told him that he should not quarrel with Beknazar at that point, but should hide his hurt feelings and anger for the time being (“B/S” p- 39, line 9-15).

117. – Абил, атаң **Караш-бий**, кудай бейишин берсин, кайран агабыз жакшы адам эле, мына сен да жаман болгон жоксун, атадан арта туулбасан кем туулбадың, айтчы, жарыгым, бу Кудаяр **амирин** туткан элге не жакшылык убада кылыптыр («С.К.» 46-б, 40-42с, 47-б, 1-2 с).

Жыйынтыктап айтканда, «Сынган кылыч» романында түрк тилдеринин негизинде жасалган акимчиликке байланышкан лексемалардын дээрлик бардыгынын тамыры VII-XII кылымдардагы байыркы түрк жазма эстеликтерине барып такалып, ондогон кылымдарды ичине камтып турат. Кылымдар бою калыптануу процессин башынан өткөргөн бул маанилик тармак XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап, феодалдык формациянын тарыхый формациянын жаңы баскычы капитализмге өтүүдө жарым-жартылай историзмге өтүү процессине кабылган. Анткени Орус отордук саясатынын натыйжасында көчмөндүк цивилизация, феодалдык башкаруу европалык-капиталистик башкаруу системасына баш ийип, ошол мамлекеттин акимчилик терминдерин кабыл алууга мажбур болгон. Ал эми бул тарыхый окуяларды чагылдырган чыгарманы орус жана англис тилине берүүдө котормочулар историзм сөздөрдүн көпчүлүгүн ошол калыбында, өзгөртпөстөн берүүнү туура табышкандыгы жогорку материалдарды анализдөөдө белгилүү болгондугун баамдадык.

Адабияттар:

1. Касымбеков Т. Сынган кылыч. –Бишкек, 2001.
2. Лебедева В. Сломанный мечь. –Москва, 1958.
3. Словарь Англо-Русский язык. –Оксфорд пресс -2001.
4. Карасаев К. Кыргыз тилинин сөздүгү. –Бишкек, 1996.